

Adam Lityński

- ▶ Akademia Humanitas w Sosnowcu
(Humanitas University in Sosnowiec, Poland)
- ▶ e-mail: adamlityn@interia.pl
- ▶ ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.15290/mhi.2025.24.01.11

**OD LENINA DO PUTINA.
W KRĘGU TRADYCJI ROSYJSKIEGO PRAWA****ABSTRAKT**

Autor przedstawia historię Rosji na przestrzeni kilku stuleci. Wskazuje, że przez kilka stuleci w Rosji panowała dyktatura (po rosyjsku nazywana samowładztwem cara). Cechą kultury politycznej Rosji od dawna była dyktatura władcy. Carowie Imperium Rosyjskiego skutecznie podporządkowali sobie nawet Kościół prawosławny. Wydarzenia XX wieku nie są więc niczym wyjątkowym w historii Rosji.

Lenin wymyślił instytucję zawodowych rewolucjonistów. Tak właśnie zorganizowana była Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego: jak zawodowa armia dowodzona przez wodzów. W pierwszych tygodniach od przejęcia władzy Lenin uruchomił policję polityczną. Jej szefem i twórcą był Feliks Dzierżyński, bolszewik polskiego pochodzenia. Stalinizm był kontynuacją leninizmu. Pod rządami Stalina policja polityczna odgrywała najważniejszą rolę w państwie.

Autor pokazuje drogę, jaką Władimir Putin, wysoki oficer policji politycznej, obrał do władzy. Pokazuje, jak Putin był w stanie przekształcić władzę prezydenta Federacji Rosyjskiej w władzę absolutną i jak dąży do reaktywacji imperium sowieckiego.

Słowa kluczowe: Lenin, Dzierżyński, Stalin, Putin, Imperium Rosyjskie

FROM LENIN TO PUTIN. FROM THE CIRCLE OF THE RUSSIAN LEGAL TRADITION

ABSTRACT

The author shows the history of Russia over several centuries. He points out that for several centuries Russia was ruled by a dictatorship (in Russian it was called the tsar's self-rule). A feature of Russia's political culture has long been the dictatorship of the ruler. The tsars of the Russian Empire even effectively subjugated the Orthodox Church. The events of the 20th century are therefore not unique in the Russian history.

Lenin invented the institution of professional revolutionaries. This is how the Soviet Communist Party was structured: like a professional army led by chiefs. From the first weeks of his seizure of power, Lenin ordered the political police to be put into operation. Its head and creator was Feliks Dzerzhinsky, a Bolshevik of the Polish origin. Stalinism was a continuation of Leninism. Under Stalin, the political police played the most important role in the state.

The author shows the path that Vladimir Putin, a high political police officer, took to power. It shows how Putin was able to transform the power of the President of the Russian Federation into absolute power and how he is aiming to reactivate the Soviet empire.

Key words: Lenin, Dzerzhinsky, Stalin, Putin, Russian Empire

Nikt w wieku XX nie odcisnął na obliczu świata tak głębokiego piętna jak Lenin¹.

1. Początki rosyjskiego absolutyzmu

Po katastrofie politycznej księstw wschodniej Europy w wyniku najazdu mongolskiego trzeba było czekać jeszcze dwa stulecia aż do czasu gdy Iwan IV Groźny objął władzę w Wielkim Księstwie Moskiewskim. Koronował się na cara w 1547 roku, ale do tego czasu nauczył się ówczesnych zwyczajów wysyłania na tamten świat ludzi, którzy w jakikolwiek sposób mogliby być jego konkurentami do sprawowania władzy. Ta cecha władców Rosji

¹ Te słowa napisał filozof i historyk, generał pułkownik Dmitrij Wołkogonow, doradca Jelcyna: D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów* (tłum. W. Jeżewski), Warszawa 1999, s. 107. Podobnego zdania jest wybitny sowietolog brytyjski Robert Conquest: R. Conquest, *Lenin. Prawda o wodzu rewolucji* (tłum. A. Bukowska), Warszawa–Chicago 1972, s. 11.

pozostała chyba do końca XX stulecia. Absolutyzm, skrajne okrucieństwo, terror państwowy stały się trwałym zjawiskiem w rosyjskiej kulturze politycznej.

Do czasów Piotra I Wielkiego nie było w Rosji resortu policji, co bywa łączone² z bardzo dawnym upowszechnieniem się denuncjacji, jako sposobu dowiadywania się władzy o sprawach i ludziach, którymi władza była zainteresowana. Kodeks *Soborowe ułożenie* [Соборное уложение] (1649), „nakazywał pod karą śmierci donoszenie o wszelkich »spiskach« przeciwko państwu. Przepisy stanowiły wprost, że rodziny »zdrajców« (włącznie z niepełnoletnimi dziećmi) zostaną stracone, jeśli nie zdążą powiadomić władz na tyle wcześnie, aby można było zapobiec przestępstwu»³.

Niemal trzysta lat później w Związku Sowieckim było to nie tylko na porządku dziennym, ale było prawnie wręcz obowiązkowe, a niedoniesienie było karalne najsurowszymi karami z karą śmierci włącznie. Dotyczyło to nawet współmałżonków. Samo niedoniesienie o przestępstwie kontrrewolucyjnym stanowiło już przestępstwo kontrrewolucyjne⁴ z art. 58. Na posiedzeniu Rady Wojennej Związku Socjalistycznych Republik Radzickich (ZSRR) (1–4 kwietnia 1937), w kilka dni po aresztowaniu Tuchaczewskiego, Uborewicza, Jakira i Eidemana, nazajutrz po samobójstwie Gamarnika, Stalin w najważniejszej części swojego wystąpienia zachęcał do nadsyłania donosów przez wojskowych⁵.

Wśród wielu ważnych dzieł życia cara Piotra Wielkiego wielkim było także stworzenie policji politycznej, której pierwotnie nadano miano Prikaz Priebrażenski. Urząd ten, wraz z Tajną Kancelarią, miał wyłączne prawo prowadzenia postępowania przygotowawczego oraz wyrokowania w sprawach o przestępstwa polityczne. Na czele tego resortu car postawił jednego ze swoich najbardziej zaufanych ludzi, księcia Fiodora Juriewicza Romadanowskiego, byłego regenta carstwa rosyjskiego, którego uczynił generalissimusem i faktycznym wielkorządcą Imperium Rosyjskiego pod nieobecność

² Tak R. Pipes, *Rosja carów* (tłum. W. Jeżewski), Warszawa 2022, s. 111.

³ Tamże, s. 112.

⁴ Zob. *Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на 1 января 1952 г.* Москва 1952; *Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты)*, ред. Д.С. КАРЕВ, Москва 1957.

⁵ P. Whitewood, *Czystka Stalina w Armii Czerwonej. Początki Wielkiego Terroru* (tłum. M. Lipa), Gliwice [2019], s. 250. Na temat przemówienia Stalina na tym posiedzeniu zob. J. Felsztinski, W. Popow, *Od Dzierżyńskiego do Putina. Służby specjalne Rosji w walce o dominację nad światem 1917–2036* (tłum. R. Boguszak), Poznań 2022.

lub w zastępstwie cara. Człowiek ten odpowiadał za cały resort spraw wewnętrznych, w tym za policję polityczną. To on stworzył pierwszy system rosyjskich więzień i obozów na Syberii, w tym największym więzieniu świata, jak to nazwała Elżbieta Kaczyńska. Wyznaczono nagrody za donosy. Trudno nie mieć tu znowu skojarzeń sięgających do Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych – NKWD. „[...] rozgałęzione donosicielstwo i wzajemna podejrzliwość stanowiły jeden z fundamentów wewnętrznego spokoju” – stwierdzi znawca zagadnień dawnej Rosji⁶, ale nie sposób nie rozciągnąć tego na całe XX stulecie.

George Kennan, znany wybitny dyplomata, sowietolog, między innymi ambasador USA w Moskwie, autor słynnego „długiego telegramu” (luty 1946), w którym zdefiniował „politykę powstrzymywania” ZSRR, jesienią 1944 roku, na użytek administracji waszyngtońskiej, sporządził notatkę charakteryzującą Stalina. Posługując się „powściągliwym, dyplomatycznym językiem, w podobny sposób mógłby opisać takich despotów, jak Iwan Groźny czy Piotr Wielki”⁷.

Walter Kriwicki⁸, z natury swojej służby dobrze poinformowany, wysoki rangą i zadaniami szef sowieckiego wywiadu wojskowego na Europę Zachodnią, pisał (1939): „Polowanie na szpiegów ogarnęło cały kraj. Według Stalina pierwszym obowiązkiem

⁶ W.A. Serczyk, *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992, s. 79.

⁷ D. Boyd, *Ekspansja Kremla. Historia podbijania świata* (tłum. R. Orleański), Warszawa [2022], s. 45.

⁸ Walter Kriwicki (właśc. Samuel Ginsburg) [Кривицкий Вальтер Германович] – ur. w 1899 roku na Ukrainie, zm. w 1941 roku w Waszyngtonie; w latach trzydziestych XX wieku szef sowieckiej siatki wywiadu wojskowego na Europę Zachodnią z siedzibą w Austrii, a następnie w Holandii; w okresie wielkiej czystki w Armii Czerwonej zagrożony aresztowaniem i zamordowaniem zdezerterował (1937) i wraz z żoną i dzieckiem poprosił o ochronę we Francji, następnie w USA. W lutym 1941 roku znaleziono jego zwłoki w pokoju hotelowym w Waszyngtonie. Podejrzewano, że został zlikwidowany przez NKWD, chociaż według orzeczenia policji jego śmierć była wynikiem samobójstwa. Autor wielu publikacji prasowych i książki demaskujących zamiary Stalina i agresywne plany ZSRR jeszcze przed podpisaniem paktu Ribbentrop-Mołotow. Jego książka, wydana w 1939 roku w USA, ukazała się w języku polskim, pierwszy raz wydana przez Instytut Literacki w Paryżu (Biblioteka „Kultury”, t. 100) pod dokładnie przetłumaczonym tytułem *Byłem agentem Stalina*, zaś w kraju pod tymże tytułem w 1998 roku. W 2002 roku wydany został w Polsce pełny zapis jego wspomnień opublikowanych w prasie amerykańskiej i wydanych za oceanem pod tytułem *In Stalin's Secret Service (W tajnej służbie Stalina)*.

każdego obywatela sowieckiego było wypatrywanie zdrajców. [...] Mania szpiegostwa doprowadziła ludzi do denuncjowania swoich przyjaciół, a nawet najbliższych krewnych. Oszałeli ze strachu ludzie dostali obsesji szpiegowskiej i chcąc ochronić siebie, wydawali coraz więcej innych w ręce OGPU”⁹.

Piotr I, zdobywając część wschodniego wybrzeża Bałtyku, zbudował Petersburg na kościach jego budowniczych. Nie może się to nie kojarzyć z budową przez niewolników-łagierników Kanału Białomorskiego za czasów Stalina, który podziwiał Piotra I. Nie inaczej Putin, który w dziejach Rosji wymienia trzech największych ludzi: Piotra I, Stalina i siebie – Putina (w rozmowie w Aleksandrem Kwaśniewskim, byłym prezydentem Polski).

2. Absolutyzm rosyjski a Cerkiew

„[...] ideologię absolutyzmu w Rosji stworzyło duchowieństwo, które zakładało, że interesom religii i Cerkwi najlepiej posłuży monarchia o nieograniczonej władzy”¹⁰.

Już w XV wieku zwyciężyła opcja Cerkwi bogatej i wspierającej państwo oraz opierającej się na władzy państwowej¹¹. Ponieważ wszelka władza pochodzi od Boga, a władzę sprawuje car, przeto wszyscy ludzie i instytucje, w tym Cerkiew, winni mu są posłuszeństwo. Tak było już przed Piotrem I. „Piotra można porównać z Leninem, reformę Piotra z przewrotem bolszewickim. To samo chamstwo, przemoc, narzucanie z góry określonych zasad, przerwanie organicznego rozwoju, negowanie tradycji, etatyzm, hipertrofia państwa, stworzenie uprzywilejowanej warstwy biurokracji, centralizm i pragnienie radykalnej zmiany typu cywilizacji”¹². W ten sposób rosyjska Cerkiew stała się częścią administracji państwowej. Popi i mnisi musieli składać ślubowanie na wierność carowi, a nadto popi musieli przysiąc, że ujawnią

⁹ W. Kriwicki, *Byłem agentem Stalina* [opracowanie na podstawie wydania Instytutu Literackiego w Paryżu 1964], przedmowa P. Zakrzewski, Warszawa 1998, s. 173.

¹⁰ R. Pipes, *Rosja carów...*, s. 239.

¹¹ K. Chojnicka, *Cerkiew prawosławna w reformach Piotra Wielkiego*, s. 288–289, <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/2c536385-12b6-4c74-8df5-905036885859/content> (dostęp 1.10.2025); eadem, *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011, s. 219, passim.

¹² M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego* (tłum. H. Paprocki), Kęty 2005, s. 10.

władzom państwowym wszelkie fakty mogące szkodzić carowi i państwu, nawet jeżeli się tego dowiedzieli w czasie spowiedzi. Mikołaj Bierdiajew pisał, że „prawosławne Państwo Moskiewskie było państwem totalitarnym”¹³, a „metody Piotra były w pełni bolszewickie”¹⁴.

Andrzej Walicki uważa, że reformy Piotra I pogłębiły różnice między samodzierżawiem rosyjskim a zachodnioeuropejskim absolutyzmem; w Rosji kontynuowano „totalitarne” tendencje carstwa moskiewskiego¹⁵. Rację mają ci – jak zwłaszcza Richard Pipes¹⁶, Andrzej Walicki¹⁷, Krystyna Chojnicka – którzy stwierdzają, że cechą kultury rosyjskiej „jest totalność i taką też totalną wizję władzy realizował Piotr Wielki, łącząc Cerkiew z państwem, a swoją imperatorską pozycję z godnością patriarchy [...]”¹⁸. Tak zostało do dzisiaj, czego dobitnym wyrazem jest stanowisko patriarchy Cyryla I i jego poparcie dla Putina w związku z agresją rosyjskiego imperializmu na Ukrainie. „O przynależności do Państwa Moskiewskiego decydowało wyznawanie prawdziwej, to znaczy prawosławnej wiary. Podobnie o przynależności do Rosji sowieckiej, do rosyjskiego państwa komunistycznego, decyduje wyznawanie ortodoksyjnej wiary komunistycznej”¹⁹.

Łatwo więc było wszczepić marksistowską wizję totalnej przebudowy świata właśnie w Rosji. Można powtórzyć za Bierdiajewem, że „pierwszymi zwolennikami Marksa na świecie byli Rosjanie”²⁰.

Po udanym zamachu na Aleksandra II zaostrozono terror i represje policyjne. „Cała Rosja została podporządkowana osobistemu uznaniu policji politycznej. Policja kontrolowała życie społeczne i intelektualne. Otrzymała prawo aresztowania osób na podstawie

¹³ Ibidem, s. 8.

¹⁴ Ibidem, s. 10.

¹⁵ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 28.

¹⁶ R. Pipes, *Russia under the Old Regime*, London 1994, *passim*.

¹⁷ A. Walicki, *op. cit.*, s. 27.

¹⁸ K. Chojnicka, *Cerkiew prawosławna...*, s. 297; eadem, *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie...*, s. 287 i nast.; zob. też A. Szostkiewicz, *Święta wiara świętej Rusi*, [w:] *Dzieje Rosjan*, red. J. Baczyński, L. Będkowski, [Warszawa] 2014, s. 50; S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 145 i nast.

¹⁹ M. Bierdiajew, *op. cit.*, s. 7.

²⁰ Ibidem, s. 25, s. 48–49.

podejrzenia o działalność antypaństwową lub przynależność do jakiejś organizacji. Miała prawo wstępu wszędzie i o każdej porze”²¹.

Znawca ówczesnej Rosji napisze: „[W] imperium stworzono niemal doskonały system donosielski, przed którym nie mogły się ukryć nawet najbardziej intymne fragmenty życia obywateli. Wszystko znajdowało swoje miejsce w szpiclowskich raportach, trafiających do odpowiednich teczek, które w razie potrzeby wyciągano z regałów i z zawartego tam materiału budowano obraz inwigilowanego człowieka, a także akt oskarżenia lub konstruowano zmyślną intrygę opartą na prowokacji lub szantażu”. I nieco dalej: „W czasie śledztwa bito, a przede wszystkim powszechnie stosowano różnego rodzaju tortury psychiczne. Prowadzono długie, niekończące się przesłuchania, wywoływano na nie w środku nocy, straszono represjonowaniem rodziny, zamykano w izolacji, okłamywano, mówiono o załamaniu się współtowarzyszy [i tak dalej]”²². Gdyby nie wiedzieć, że te słowa dotyczą drugiej połowy XIX wieku, można by pomyśleć, że czytamy o Związku Radzieckim i tak zwanych krajach demokracji ludowej, w których system sowiecki został zaprowadzony siłą.

Madeleine Albright napisała o Rosji Putina, że „setki lat autorytarnych rządów pozostawiły po sobie trwałe ślady”²³. Jednocześnie przez setki lat istnienia Rosji w rosyjskiej kulturze politycznej wytworzył się terytoriocentryzm, jak to nazwano w nauce: „Rosja istniała nie tyle w czasie, co w przestrzeni. Ponad rozwój gospodarczy, polityczny, kulturalny przekładano zdobycze terytorialne”²⁴. Tak było zarówno w stuleciach XVIII i XIX (czego dramatycznie doświadczyła Rzeczpospolita Obojga Narodów), jak i w XX wieku, zwłaszcza po roku 1922, kiedy to formalnie utworzono ZSRR; po roku 1945 – po Jałcie i Poczdamie; następnie po Praskiej Wiośnie i tak zwanej doktrynie Breżniewa, a w XXI wieku za czasów Putina i po jego najeździe na Ukrainę. Wszak Ukrainę w Rosji zawsze uważano za część Rosji.

Przypomnieć warto, że w czasie wojny domowej między „białymi” a „czerwonymi”, z hasłami odbudowy „wielkiej Rosji” szli też „biali” generałowie (między innymi

²¹ E. Kaczyńska, D. Drewniak, *Ochrańca. Carska policja polityczna*, Warszawa 1993, s. 31.

²² W.A. Serczyk, op. cit., s. 212.

²³ M. Albright (współpraca B. Woodward), *Faszyzm: ostrzeżenie* (tłum. K. Mironowicz), [Warszawa] 2018, s. 194. Zob. też A. Lityński, *Leninism – the Substance of Communist Totalitarianism*, „Miscellanea Historico Iuridica” 2024, t. 23, z. 1, s. 229.

²⁴ Zob. S. Bieleń, op. cit., s. 125 i nast.

Denikin), co stanowiło o ich zaślepieniu politycznym i znacznie przyczyniło się do ich klęski. Dlatego wszak Piłsudski nie podjął współpracy wojskowej z Denikinem i zadeklarował wstrzymanie działań zbrojnych na czas walk generała z czerwonymi²⁵. Paweł Sudopłatow – u schyłku życia i po 15 latach spędzonych w więzieniu – nie krył wręcz cynizmu: „Tylko wojskowa dominacja nad krajami ościennymi zapewniała nam rolę supermocarstwa”. Putin zaś chciałby odbudować nie tylko dawną „wielką Rosję”, lecz także Związek Radziecki.

3. Zawodowi rewolucjoniści

Nie od rzeczy będzie przypomnieć, że w kulturze rewolucyjnej Imperium Rosyjskiego w XIX wieku zrodził się ruch zwany narodnictwem. Miał on różne nurty i doszło w nim do rozłamu, ale radykalny odłam (którego liderem był Piotr Nikiticz Tkaczow, pisarz, krytyk literacki, 1844–1886) szedł z hasłami, że rewolucji w Rosji powinni dokonać świadomi celu i profesjonalni rewolucjoniści. Wspomniany Dmitrij Wołkogonow w swojej wybitnie odkrywczej biografii Lenina napisał między innymi, że Marks i Engels byli teoretykami, zaś Lenin wniósł do ich nauki „rosyjski, sekciarski, azjatycki bolszewizm”, przekształcając ich naukę „w katechizm walki klasowej”²⁶. To Lenin wkroczył na ścieżkę wskazaną pół wieku wcześniej przez Nikiticę Tkaczowa i to w działaniach Lenina skumulowały się tradycje carskiego despotyzmu z koncepcją obalenia porządku świata przy pomocy zawodowych rewolucjonistów.

Carskie despotyczne samodzierżawie ostatnich Romanowów rodziło u ludzi myślących wiarę, że tylko wielki bunt – rewolucja – może zmienić sytuację (tak to określił Gustaw Herling-Grudziński²⁷). Kiedy słynna rewolucjonistka Wiera Zasulicz w procesie, w którym oczywiście powinna być skazana na karę śmierci, została przez sąd przysięgłych uniewinniona, to był to czas, gdy „Sąd Sprawiedliwości odniósł zdecydowane zwycięstwo nad Sądem Prawa. [...] Z tą chwilą wielkiego

²⁵ A. Lityński, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018, s. 34 i passim.

²⁶ D. Wołkogonow, *Lenin* (tłum. M. Antosiewicz), Warszawa 1997, s. 57.

²⁷ G. Herling-Grudziński w rozmowie z W. Boleckim: *Wprowadzenie*, [w:] G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000, s. 12.

nieposzanowania prawa wybiła godzina rewolucji”²⁸ – skonał Edward Radziński. Zapóźnione pod względem społecznym i ustrojowym Imperium Rosyjskie wkraczało w XX wiek nazwany przez Roberta Conquesta „spustoszone stulecie”²⁹, a przez Gustawa Herlinga-Grudzińskiego – „wiekiem przeklętym”³⁰.

Tkaczow pierwszy wskazał kierunek, ale to dziełem Lenina było stworzenie partii składającej się z zawodowych rewolucjonistów. Już w 1902 roku w programie naszkicowanym w broszurze *Co robić* Lenin silnie akcentował, „organizacja rewolucjonistów powinna obejmować głównie i przede wszystkim ludzi, których zawód polega na działalności rewolucyjnej”³¹. „Rola zawodowych rewolucjonistów nie polega zazwyczaj na robieniu rewolucji, lecz na dążeniu do objęcia władzy wtedy, gdy rewolucja już wybuchła”³² – uogólni Hannah Arendt. Partia jednak miała być stworzona na wzór struktury wojskowej, a więc scentralizowana i zdyscyplinowana, z silnym przywódcą³³.

Taki będzie cały ustrój totalitarny sowiecki – **leninizm stworzył totalitarne struktury, zanim jeszcze bolszewicy zdobyli w Rosji władzę**. Partia zhierarchizowana, a ściślej jej wodzowie, była uzbrojona w wiedzę wręcz tajemną w kwestii biegu dziejów ludzkości. Toteż wódz wskazywał „jedynie słuszny” kierunek, a w konsekwencji partia jako całość była niezależna ani od klasy robotniczej, ani od proletariatu.

Marks postrzegał państwo jako wroga wolnego człowieka. „Póki istnieje państwo – nie ma wolności. Kiedy będzie wolność – nie będzie państwa”³⁴. „[...] Marksowska utopia zaniku państwa była najbardziej niebezpieczną utopią wszech czasów. Albowiem kres państwa oznacza kres porządku prawnego – nie oznacza jednak kresu władzy. Tym,

²⁸ E. Radziński, *Aleksander II. Ostatni wielki car* (tłum. E. Siemaszkiewicz, R. Śliwowski), Warszawa 2005, s. 310.

²⁹ R. Conquest, *Uwagi o spustoszone stulecie* (przeł. T. Biedroń), Poznań 2002.

³⁰ W. Bolecki, „*Mój Bildungsroman*” (*Rozmowa o „Innym świecie”*), [w:] G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000, s. 5.

³¹ W. Lenin, *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu*, [w:] W.I. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 1, [bez tłumacza], Warszawa 1949, s. 269.

³² H. Arendt, *O rewolucji* (tłum. M. Godyń), Kraków 1991, s. 263.

³³ Zob. m.in. *История отечественного государства и права*, ч. 2, (ред.) О.И. Чистяков, Москва 2006, s. 9.

³⁴ W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987, s. 90–91.

co pozostaje po śmierci państwa, jest zatem naga władza nieograniczana przez prawo, konstytucję czy konwenans”³⁵.

4. Czeka

Hannah Arendt zauważyła, że bolszewickie „objęcie władzy” po zamachu stanu w 1917 roku to zastąpienie maszyny państwowej przez aparat partyjny³⁶. Generalnie w systemie totalitarnym „tajna policja jest prawdziwym aparatem wykonawczym rządu”³⁷. Nie inaczej było w Związku Sowieckim: aparat partyjny niemal od początku był na usługach aparatu bezpieczeństwa państwowego, utworzonego już w grudniu 1917 roku³⁸. Symbioza partii z organami bezpieczeństwa (WCzeKa/GPU/OGPU, potem NKWD)³⁹ zaczęła się już w październiku 1917 roku⁴⁰. Jak informuje Borys Lewickij, mówiło się, że hasło „cała władza w ręce rad” zmieniło się w hasło „cała władza w ręce Czeki”⁴¹. Jak podają Christopher Andrew i Wasilij Mitrochin, Lenin drobiazgowo

³⁵ R. Conquest, *Uwagi o spustoszonej stuleciu...*, s. 61–62.

³⁶ H. Arendt, *O rewolucji...*, s. 268.

³⁷ H. Arendt *Korzenie totalitaryzmu*, t. 2 (tłum. D. Grinberg), Warszawa 2008, s. 189.

³⁸ D. Wołkogonow, *Lenin...*, s. 88.

³⁹ Czeka to: Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями = Czriezwyczajnaja Komisija po Bor'bie s Kontrriewolucyjej, Spiekulacyjej i Priestuplenijami; WCzeKa to: Всероссийская... – Wsierosijskaja...; GPU to: Государственное политическое управление – Gosudarstwiennojie Politiczskoje Uprawlenije; OGPU to: Объединенное государственное политическое управление – Objedinionnoje Gosudarstwiennojie Politiczskoje Uprawlenije; NKWD to: Народный комисариат внутренних дел – Narodnyj Komisariat Wnutriennich Dieł. Wspieram się głównie na ustaleniach z pracy: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechwładzowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, wyd. 3, Warszawa 2017. Bardziej szczegółowo w języku polskim zob. np. V.F. Birstein, *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej* (tłum. T. Fiedorek), Kraków 2013, passim. Rozrysowany schemat organizacyjny sowieckiego wywiadu za granicą zob. R. Faligot, R. Kauffer, t. 1: *Historia wywiadu światowego*, tłum. M. Matuszyn-Stefańska, wstęp M. Zgórniak, t. 2: *Asy wywiadu od zimnej wojny do dziś*, tłum. K. Skawina, przedmowa A. de Marenches, *Aneksy*, wszystko współoprawne, Warszawa 1998, s. 883. O ewolucji struktur i nazw zob. między innymi C. Andrew i W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina II: KGB i świat* (tłum. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki), Warszawa 2006, s. 11.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ B. Lewickij, *Terror i rewolucja* (tłum. A. Palicki), Wrocław 1990, s. 32.

ingerował w funkcjonowanie Czeki: „przesyłał Dzierżyńskiemu porady, jak prowadzić przesłuchania, jak inwigilować, a nawet instruował, że aresztowania najlepiej jest przeprowadzać nocą”⁴².

W chwili ustanowienia CzeKa liczyła 23 osoby, w 1920 roku już 27 tysięcy, zaś w okresie zakończenia wojny domowej (1921) było w niej 31 tysięcy funkcjonariuszy cywilnych, 137 tysięcy żołnierzy w wojskach wewnętrznych i 94 tysiące w jednostkach frontowych. Stale trzon jednostek elitarnych stanowiły oddziały łotewskie. 20 grudnia 1920 roku powołano Wydział Zagraniczny CzeKa⁴³, początkowo prezentujący się skromnie i ograniczający się do infiltracji wojskowych i politycznych organizacji białych. Do rozbudowy rozwiniętych siatek zagranicznych i rozbudowy struktur przystąpił energicznie Michaił Trilisier. Postawił on na nowoczesność, np. używanie radia, rozwijał wywiad naukowo-techniczny. Próby Czeki mające na celu wzmocnienie swych wpływów w armii napotykały na zaciekle opór Trockiego, ówczesnego komisarza wojskowego.

CzeKa utworzyła biuro rejestracyjne z kartotekami wszystkich oficerów⁴⁴. Martin Łacis (koniec 1920) domagał się udzielenia CzeKa totalnej kontroli nad społeczeństwem: „Kontrewolucja rozwija się wszędzie, we wszystkich sferach naszego życia i objawia się w najróżniejszych formach. Jest więc jasne, że żadna sfera życia nie może być wyłączona spod kontroli CzeKa”⁴⁵. Co ciekawe, w tak zwanych tezach kwietniowych (1917) Lenin zapowiadał „zniesienie policji, armii, biurokracji”⁴⁶. Dzierżyński swoimi zarządzeniami i wyznaczaniem limitów rozstrzeliwań napędzał terror, „eksplozja zbrodniczego sadyzmu ogarnęła cały kraj”⁴⁷. Christopher Andrew i Oleg Gordijewski podają, że w latach 1917–1921 CzeKa przeprowadziła prawdopodobnie ponad 250 tysięcy egzekucji⁴⁸. Szacuje się, że liczba osób skazanych w ZSRR w ciągu pierwszych 10 lat władzy radzieckiej zbliżyła się do 10 milionów ludzi⁴⁹.

⁴² C. Andrew i W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina. KGB w Europie i na Zachodzie* (tłum. M.M. Brzeska, R. Brzeski), Warszawa 2001, s. 71.

⁴³ ИНО: Иностранный Отдел – Inostrannyj Otdiel.

⁴⁴ B. Lewickij, *Terror i rewolucja*, s. 27.

⁴⁵ Cyt. za C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB* (tłum. R. Brzeski), Warszawa 1997, s. 64.

⁴⁶ W.I. Lenin, *O zadaniach proletariatu w obecnej rewolucji*, [w:] W.I. Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2 [bez tłumacza], Warszawa 1951, s. 9.

⁴⁷ D. Rayfield, *Stalin i jego oprawcy* (tłum. S. Kędzierski, E. Skórska), Warszawa 2009, s. 85.

⁴⁸ C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB...*, s. 64.

⁴⁹ K. Laskowska, *Z badań nad przestępczością w Związku Radzieckim*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu*

Proklamowana dyktatura proletariatu miała być dyktaturą zarówno polityczną, jak i ekonomiczną: upaństwowienie praktycznie całej gospodarki i rynku, powszechny obowiązek pracy, militaryzacja pracy, czyli przymus pracy realizowany przy pomocy terroru policyjnego i wojskowego. GUŁag⁵⁰ lokuje się w tej doktrynie. W państwie dyktatury proletariatu wszystko miało być inne niż w systemach burżuazyjnych, zaś w komunizmie w ogóle nie będzie miejsca dla prawa. Mussolini i Hitler też wyzwolili się od ograniczeń prawnych, ale szczególnie to bolszewicy odcinali się od tradycji w prawie. OGPU czuwało nad całością: gospodarką, społeczeństwem, stosunkami międzynarodowymi, światowym ruchem komunistycznym i wszystkim innym. Realizowany przez OGPU terror stał się zwykłą metodą administrowania

10 lipca 1934 roku dokonano reorganizacji, a mianowicie powołano Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD), zaś dotychczasowe OGPU stało się jednym z zarządów NKWD, podobnie jak zarząd milicji, straży granicznej i inne organy. W połowie lat trzydziestych struktura organów bezpieczeństwa przedstawiała się następująco: Henryk Jagoda sprawował urząd Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych (NKWD). W skład resortu spraw wewnętrznych (NKWD) wchodziły następujące instytucje⁵¹: a) Główny Urząd Bezpieczeństwa Państwowego (Главное управление государственной безопасности = GUGB), b) milicja, c) wojska pogranicza, d) własne wojskowe formacje wewnętrzne, e) straż pożarna, f) GUŁag (ГУЛАГ) – Główny Zarząd Obozów i Osiedli Pracy. Według Sudopłatowa w latach trzydziestych w strukturach GUGB istniały dwie równoległe służby wywiadowcze: Zarząd Zagraniczny i Zarząd Zadań Specjalnych⁵².

w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin, t. 2, red. M. Mikołajczyk i in., Białystok–Katowice 2010, s. 54; zob. też eadem, *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016, s. 109, *passim*.

⁵⁰ Главное Управление Исправительно-Трудовых Лагереј и Колоний – Głównoje Uprawlenije Isprawitielno-Trudowych Łagiereј i Kołonij – GUŁag. Po polsku: Zarząd Główny Poprawczych Obozów i Kolonii Pracy.

⁵¹ C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB...*, s. 124; R. Conquest, *Wielki terror...*, s. 96 i nast.

⁵² P. Sudopłatow, *Wspomnienia niewygodnego świadka* (tłum. J. Markowski), przedm. R. Conquest, wst. i przyp., S. Jaczyński, M. Jasiak, Warszawa 1999, s. 24, *passim*; To Sudopłatow został 5 lipca 1941 roku mianowany szefem Zarządu Zadań Specjalnych. Podlegał on bezpośrednio Berii. „Szefowie wszystkich zarządów w strukturze NKWD zobowiązani byli zapewnić mi ludzi i wyposażenie niezbędne do wykonania postawionych zadań” (s. 133)). W październiku 1941 zreorganizowany został w Zarząd II NKWD, zaś na przełomie stycznia i lutego 1942 w Niezależny Zarząd IV NKWD do Zadań Specjalnych i Wojny Partyzanckiej (ibidem, s. 133–134), który składał się z 16 wydziałów.

Do istoty bolszewickiego-totalitarnego terroru należało, że nikt – poza Wodzem – nie był bezpieczny. Czystki realizowała bezpieka, aż przyszła kolej na czystkę wśród tych, którzy dokonywali czystek. W 1936 roku Mikołaj [Nikołaj] Jeżow („krwawy karzeł”) jako pierwszy rdzenny Rosjanin został szefem radzieckiej bezpieki, zaś Henryk [Gienrich] Jagoda, który – jak się okazało – był szpiegiem imperialistów i zdrajcą ZSRR, został skazany i rozstrzelany (podobny los spotkał jego krewnych⁵³). Nowy szef nie mógł w pełni ufać ludziom swojego poprzednika, skoro okazało się, że ten był szpiegiem. Trzeba było dokonać czystki w instrumencie realizującym wielki terror. Już kilka miesięcy później (17 czerwca 1937 roku) prasa podała, że najwyżsi oficerowie Armii Czerwonej zostali oskarżeni o zdradę, a nazajutrz, że przyznali się do winy, zostali osądzeni i straceni⁵⁴. Wśród nich był między innymi marszałek Michał Tuchaczewski, zastępca ludowego komisarza obrony.

Przynajmniej w przypadku do niektórych mamy informacje o straceniu również ich rodzin. Skazani i straceni zostali w 1957 roku zrehabilitowani przez Sąd Najwyższy ZSRR i przywróceniu do partii. Za tym procesem poszło mnóstwo następnych. Machina terroru wprawiona w ruch przez Jeżowa zmiażdżyła radziecki korpus oficerski. Skazano i stracono niemal połowę generałów i oficerów w stopniu powyżej pułkownika. W przededniu wybuchu wojny światowej radziecka armia „została zgilotynowana”⁵⁵. Sudopłatow wspomina, że to „Jeżow utworzył Specjalny Wydział Śledczy w NKWD, który działał nie na podstawie operacyjnych informacji, ale materiałów otrzymanych od podejrzanego zmuszonego siłą do przyznania się”⁵⁶. Utworzenie przez Jeżowa

⁵³ 20 czerwca 1937 roku rodzice i siostry Jagody zostali zesłani na 5 lat do Astrachania. Jedenaście miesięcy później zostali skazani na 8 lat obozu pracy. Ojciec Jagody zmarł w areszcie w Workucie, matka w łagrze na Kołymie. Siostry: Rozalija Grigorjewna Jagoda-Szochor po odsiadce tych 8 lat spędziła jeszcze 5 lat na zesłaniu; Taisija Grigorjewna Jagoda-Mordwinkina po zwolnieniu w 1949 roku została zesłana do Kraju Krasnojarskiego; Esfir Grigorjewna Jagoda-Znamienska skazana na rozstrzelanie, wyrok wykonano w czerwcu 1938 roku; Frieda Grigorjewna Jagoda-Friedland po zwolnieniu z obozu (1949 rok) skazana na dalszych 10 lat obozu, zaginęła; Lilija Grigorjewna Jagoda skazana na rozstrzelanie (czerwiec 1938 roku), wyrok wykonano. J. Felsztinski, W. Popow, op. cit., s. 107.

⁵⁴ P. Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Warszawa 2001, passim; R. Conquest, *Wielki terror...*, s. 205.

⁵⁵ P. Wieczorkiewicz, op. cit., s. 1079, zob. też s. 73, passim.

⁵⁶ P. Sudopłatow, op. cit., s. 60.

specjalnego wydziału OGPU, nazwanego Sekcją do Spraw Nadzwyczajnych, potwierdza także Walter Kriwicki⁵⁷.

Liczby ofiar „jeżowszczyzny” nie poznamy nigdy. Christopher Andrew i Oleg Gordijewski podają, że w 1956 roku na tajne polecenie politbiura KGB sporządził ogólne sprawozdanie, z którego wynikało, że w latach 1935–1940 aresztowano około 19 milionów osób, z czego co najmniej 7 milionów zostało rozstrzelanych lub zmarło w łagrach. Wyrażają pogląd, że rzeczywista liczba ofiar jest prawdopodobnie znacznie wyższa⁵⁸. Za każdą czynnością stał Stalin, który decydował często o szczegółach w scentralizowanym systemie radzieckim. Jedną tylko organizacją partyjną prowadziła czystkę sama, niejako autonomicznie: była to organizacja gruzińska kierowana przez Ławrientija Pawłowicza Berię.

Czystka gruzińska była skrajna: z 644 delegatów na zjazd gruziński (maj 1937) 425 rozstrzelano⁵⁹. Jeżowa usunięto z NKWD, wkrótce aresztowano i skazano za szpiegostwo na rzecz Wielkiej Brytanii⁶⁰. Likwidacja Jeżowa to ówczesny zwykły w ZSRR mechanizm rotacji na stanowiskach. Sergo Beria pisał we wspomnieniach: „Chcąc zlikwidować jednych, Stalin musiał posługiwać się innymi. W tym środowisku nie potrzebował nawet wykazywać większej inicjatywy [...]”⁶¹. Hannah Arendt uogólniła to spostrzeżenie w odniesieniu do systemów totalitarnych, pisząc, że „ponad państwem i poza fasadami pozornej władzy, w labiryncie zwielokrotnionych urzędów, pośród chaosu nieudolności tkwi jądro władzy w kraju: superskuteczne i superkompetentne służby tajnej policji [...]”⁶².

5. Czasy Berii

Okres Berii (który został szefem NKWD 8 grudnia 1938 roku) charakteryzuje się lawiną reorganizacji i personalnych zmian, co zaczęło się w roku 1941 i trwało jeszcze długo po wojnie. Nie miejsce tu, aby wszystko omawiać, zwłaszcza że istnieje na ten temat

⁵⁷ W. Kriwicki, *W tajnej służbie Stalina* (tłum. Z. Kunert), Warszawa 2002, s. 122.

⁵⁸ C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB...*, s. 131.

⁵⁹ A. Knight, *Beria – prawa ręka Stalina* (tłum. M. Ronikier), Warszawa 1996, s. 90–92.

⁶⁰ Zob. bliżej P. Sudopłatow, op. cit., s. 75.

⁶¹ S. Beria, *Beria mój ojciec. W sercu stalinowskiej władzy*, przedm. i przyp. F. Thom (tłum. J. Waczków), Warszawa 2000, s. 72–73.

⁶² H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu...*, s. 176.

wiele opracowań naukowych. Wzmiankuję tylko, że na początku 1944 roku zastępcą Berii jako szefa NKWD był Iwan Sierow, który kierował operacjami NKWD w Polsce („stalinowski kat Polski”, jak to określił Nikita Pietrow⁶³). Wówczas to okresowo szefem bezpieczeństwa został Wiktor Siemionowicz Abakumow, którego jednym z ważnych zadań było likwidowanie prób utworzenia samorządu żydowskiego w ZSRR. Abakumow został aresztowany 12 lipca 1951 roku i przedstawiony jako „mózg” nacjonalistycznego spisku żydowskiego.

Był to decydujący etap montowania rozległego „spisku żydowsko-syjonistycznego”. W lecie 1952 roku tajnie toczył się proces członków Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego [ŻKA] – trzynastu z nich skazano na śmierć i zaraz rozstrzelano. W tym samym czasie skazano i rozstrzelano 10 „inżynierów-sabotażystów” – wyłącznie Żydów – z zakładów samochodowych Stalino. W sumie sprawa ŻKA spowodowała 125 wyroków, w tym 25 wyroków śmierci, wszystkie wykonane. Wtedy też pojawiła się tak zwana sprawa lekarzy kremlowskich, w większości Żydów⁶⁴.

Prawdopodobnie Stalin planował następną wielką falę czystek, jak za czasów „jeżowszczyzny” w 1937 roku, czego jednak przed śmiercią nie zdążył zrealizować. Warto przypomnieć, że w Czechosłowacji, w ramach nakazanej przez Kreml czystki w partiach komunistycznych całego bloku państw satelickich, toczył się (20 listopada – 4 grudnia 1952 roku) proces Rudolfa Slansky’ego (do niedawna sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Czechosłowacji) oraz trzynastu jego współtowarzyszy. Slansky i dziesięciu innych było narodowości żydowskiej, zaś wśród zarzutów był między innymi syjonizm.

Śmierć Stalina 5 marca 1953 roku stanowiła dla organów bezpieczeństwa potężny wstrząs, zapowiadała nowe czystki i reorganizacje. Stalin nie wskazał swego następcy, nie było też procedury przejęcia władzy. Doszło do jednej z najbardziej dramatycznych i zaciętych walk o władzę. Wprawdzie Chruszczow twierdził, że przywódcy spotkali się

⁶³ Książka Nikity Wasiljewicza Pietrowa (wiceprzewodniczącego „Memoriału”, niedawno zlikwidowanego w Rosji Putina), nosząca w oryginale tytuł *Первый председатель КГБ Иван Серов*, wydana została w Polsce pod trafnie skorygowanym tytułem *Stalinowski kat Polski Iwan Sierow*, przeł. J. Prus-Wojciechowska, K. Syska, Warszawa 2013.

⁶⁴ Bliżej zob. między innymi N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim* (tłum. A. Nieuważny), [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wst. K. Kersten, Warszawa 1999, s. 237.

i powzięli decyzje dopiero po śmierci Stalina, jednak prawdopodobnie było inaczej: już w nocy z 4 na 5 marca zebrało się Prezydium Komitetu Centralnego (KC). Beria i Malenkov przejęli inicjatywę. Beria zgłosił kandydaturę Malenkowa na stanowisko przewodniczącego Rady Ministrów, zaś Malenkov zaproponował, by Beria został jednym z jego zastępców oraz – co ważne – Malenkov zaproponował połączenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MWD) z Ministerstwem Bezpieczeństwa Publicznego (MGB) i utworzenie jednego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Oficjalnie poinformowano o tym już 7 marca.

Beria powrócił (15 marca) na stanowisko ministra MWD i podjął akcję przeciwko „nadużyciom” organów bezpieczeństwa, co było serią posunięć mających na celu przetasowania personalne i pełne opanowanie aparatu bezpieczeństwa (dawnego MGB) przez Berię. Beria przybierał pozę „szczerego” obrońcy praworządności, rozliczając aparat bezpieczeństwa ze zbrodni okresu, gdy nie stał na jego czele. 27 marca w wyniku amnestii około milion osób (*sic!*) zostało zwolnionych. Wzrost znaczenia i popularności Berii coraz bardziej niepokoił rywali. Z inicjatywy Chruszczowa Beria został aresztowany, niemal na pewno podczas posiedzenia Prezydium Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KC KPZR) 26 czerwca 1953, prawdopodobnie przy pomocy fizycznej oficerów wojska, z osobistym udziałem marszałka Gieorgija Żukowa.

17 grudnia 1953 roku prasa doniosła, że prokurator zakończył śledztwo i przekazał sprawę Berii oraz sześciu jego „pomocników” do Sądu Najwyższego, który miał sądzić na mocy przepisów z 1 grudnia 1934 roku o terroryzmie (tak zwane *lex Kirov*⁶⁵), co pozwalało na prowadzenie sprawy w trybie superdorażnym: bez udziału oskarżonych oraz obrońców, bez apelacji i z natychmiastowym wykonaniem wyroku. Oskarżono go z licznych przepisów sławetnego art. 58 kk Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR), między innymi o zdradę, terroryzm, szpiegostwo, udział w kontrrewolucyjnym spisku. Proces miał trwać od 18 do 23 grudnia i – według oficjalnych informacji z końca lat osiemdziesiątych – odbywał się w bunkrze Moskiewskiego Okręgu Wojskowego. Tam wyrok miał zostać wykonany.

⁶⁵ Tekst w języku polskim i rosyjskim zob. A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991...*, s. 210–211.

Natomiast pozostałych sześciu współoskarżonych rozstrzelano w innym miejscu. 24 grudnia wyrok został ogłoszony w prasie. Istnieje przypuszczenie, że Beria został zastrzelony w czasie aresztowania. Syn Berii, Sergo Beria, twierdzi, że zabicie ojca miało miejsce w czasie aresztowania we własnym domu⁶⁶. Zbiegła na Zachód córka Stalina Swietłana Allilujewna twierdzi, że Beria został rozstrzelany w kilka dni po aresztowaniu, po pospiesznie zaaranżowanym procesie. W innych procesach na śmierć skazano jeszcze wielu wysokich funkcjonariuszy dawnego NKWD i MGB, między innymi wspomnianego Abakumowa.

6. Między Berią a rokiem 1991

3 marca 1954 roku, a więc niemal dokładnie w rok po śmierci Stalina, aparat bezpieczeństwa odzyskał organizacyjną autonomię: wyłączono go z ministerstwa spraw wewnętrznych, przyjęto nazwę KGB (Komitet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti), czyli Komitet Bezpieczeństwa Państwowego. Pierwszym szefem KGB został wspomniany już generał Iwan Sierow – postać, która źle zapisała się w historii Polaków.

Dalsze liczne zmiany na najwyższych stanowiskach służb specjalnych od śmierci Stalina i Berii do końca istnienia ZSRR odbywały się wprawdzie w wyniku wewnętrznych rozgrywek politycznych, ale już bez krwawych czystek typu stalinowskiego. Krytyczna ocena pracy KGB skutkowałą zastąpieniem Sierowa przez Aleksandra Szelepina (grudzień 1958), ale Sierow przeszedł na inne wysokie stanowisko – szefa wywiadu wojskowego GRU, na którym pozostawał aż do ujawnienia afery szpiegowskiej Olega Pienkowskiego. Po trzech latach zastąpił go protegowany Chruszczowa – Władimir Siemiczastnyj, usunięty w 1967 roku oficjalnie za ucieczkę córki Stalina, ale faktycznie w wyniku wewnętrznych przetasowań. Wówczas to szefem KGB na lat 15 został Jurij Andropow, godny następcą Dzierżyńskiego i Berii.

W 1982 roku Andropow awansował na stanowisko sekretarza KC, a szefem KGB został na kilka miesięcy Witalij Fiedorczyk, gdy ten zaś został ministrem spraw wewnętrznych, szefem KGB został wieloletni zastępca Andropowa – Wiktor Czebrikow, zaś w październiku 1988 roku zastąpił go kolejny współpracownik Andropowa – Władimir Kriuczkow, aż do tak zwanego puczu Janajewa w dniach 19–21 sierpnia 1991 roku.

⁶⁶ S. Beria, *Beria mój ojciec...*, s. 370 i nast.

W pewnym sensie można powiedzieć, że była to ostatnia próba przeprowadzenia w ZSRR krwawej czystki, ale próba zdumiewająco nieudana. Borys Jelcyn uzyskał poparcie społeczeństwa, lojalnych jednostek wojskowych i międzynarodowe. Spektakularnym wydarzeniem było spontaniczne obalenie pomnika Dzierżyńskiego. Zadanie przebudowy KGB otrzymał w jesieni 1991 roku bliski współpracownik Gorbaczowa Wadim Bakatin, ostatni przewodniczący KGB⁶⁷.

7. Putina droga do władzy

W tym czasie pojawia ostatni (na razie) szef rosyjskiej bezpieki – Władimir Putin.

Według oficjalnych danych Władimir Putin urodził się 7 października 1952 roku⁶⁸ w Leningradzie i miał być synem Władimira Spirydonowicza Putina (1911–1999) i Marii Iwanowny z domu Szełomow, ale niektóre źródła uznają za wiarygodne informacje niejakej Wierę Putiny (Osiepaszwili), podającej się za biologiczną matkę Władimira Putina. Według jej słów przyszły prezydent Rosji urodził się we wrześniu 1950 roku w obwodzie permskim jako nieślubny syn Wierę i żonatego mężczyzny Płatona Priwałowa, a od trzeciego do dziesiątego roku życia mieszkał z matką i ojczymem, który go adoptował, w Gruzji. Napisano na ten temat wiele tekstów mniejszych i nawet kilka książek, ale „żadnemu z biografów nie udało się nigdy dotrzeć do nikogo, kto pamiętałby chłopca z czasów wczesnodziecięcych. Teorii tej nie da się ani potwierdzić, ani obalić...” – pisze Masha Gessen⁶⁹, amerykańska dziennikarka rosyjskiego pochodzenia, autorka jednej z biografii obecnego prezydenta Rosji.

Od Krystyny Kurczab-Redlich, autorki najobszerniejszej i najbardziej wnikliwej biografii Putina, dowiadujemy się, że kiedy Wowa poszedł do szkoły w Petersburgu, „do nowej metryki wpisano – oprócz danych nowego ojca i nowej matki – także nowy rok urodzenia: 1952. Posłano więc Wowę powtórnie do pierwszej klasy, unieważniając gruzińską edukację”⁷⁰. Nauczycielka języka niemieckiego i wychowawczyni

⁶⁷ Zob. A. Grajewski, *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991–1998*, Warszawa 1998, s. 12.

⁶⁸ *Rosja Putina. Leksykon*, red. A. Głowacki, A. Stępień-Kuczyńska, Łódź 2004, s. 278.

⁶⁹ M. Gessen, *Putin człowiek bez twarzy* (tłum. J. Szajkowska, M. Witkowska), Warszawa 2012, s. 52.

⁷⁰ K. Kurczab-Redlich, *Wowa, Wołodia, Władimir. Tajemnice Rosji Putina*, wyd. 2, Warszawa [2022], s. 41.

Wowy (jednocześnie funkcjonariuszka milicji), która spisała w książce swoje wspomnienia, wspomina, że ojciec Putina był prawdziwym komunistą, zaś matka była osobą bez wykształcenia, prawdopodobnie nie ukończyła nawet pięciu klas. We wspomnieniach matka nie istnieje. W szkole, do której uczęszczał Władimir jako dziecko, panowała atmosfera „pioniersko-komsomolska”⁷¹. Już w szkole średniej szczególnie ważny dla Władimira (Wowy) stał się sport, zwłaszcza sporty walki.

Później dostał się na prawo na Leningradzkim Uniwersytecie Państwowym imienia Andrieja Żdanowa (obecnie Uniwersytet Państwowy w Petersburgu). Prawdopodobnie wcześniej dowiedział się, iż by zostać funkcjonariuszem sowieckiej bezpieki, najlepiej ukończyć studia prawnicze. Dostać się na prawo na tym prestiżowym uniwersytecie było trudno: ponoć w tym czasie na jedno miejsce przypadało około czterdziestu kandydatów, ale sporządzane były listy wybitnych sportowców, których przyjmowano poza limitami. Czy Putin tą drogą dostał się na prawo – do dzisiaj nie wiadomo. Pytany później przez dziennikarzy – zaprzeczał.

W czasie studiów wstąpił do KPZR i w czasie studiów agencji KGB dostrzegli w nim kandydata do pracy w bezpiece. Jak dostrzegli? „Znawcy problemu mówią o donosicielstwie” (na kolegów, na wykładowców?) – informuje Krystyna Kurczab-Redlich, co – dodajmy – wpisywałoby się w wielowiekową tradycję rosyjskiego imperium. Studia prawnicze ukończył w 1975 roku, ale w KGB zaczął pracować już pod koniec studiów. W 1984 roku znalazł się w Moskwie w specjalnej szkole dla agentów/szpiegów o nazwie Instytut Czerwonego Sztandaru. Tam otrzymał konspiracyjne nazwisko „Płatow”. Tak zaczęła się jego kariera w służbach specjalnych. Początek zresztą nie był błyskotliwy: wysłano go do Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD), do Drezna, jako oficera operacyjnego, co było wysłaniem na placówkę drugiej czy nawet trzeciej kategorii.

Jak wiadomo, likwidacja Niemieckiej Republiki Demokratycznej nastąpiła 3 października 1990 roku, ale realny koniec tego kraju-satelity Kremla stopniowo postępował wcześniej, toteż znajdujące się tam jednostki moskiewskich służb specjalnych likwidowano wcześniej. Putin został zwolniony z KGB, co przyjął z wielkim rozżaleniem, i powrócił w 1990 roku do ZSRR. KGB o swoich ludziach jednak nie zapomniało (na dobre i na złe). Putin objął stanowisko doradcy do spraw kontaktów

⁷¹ Ibidem, s. 59.

zagranicznych rektora (prorektora?) w Leningradzkim Uniwersytecie Państwowym. Jeszcze tego samego roku (1990) został doradcą przewodniczącego Rady Miejskiej Leningradu⁷² Anatolija Sobczaka. Sobczak, ówczesna gwiazda mającej się odrodzić w Rosji demokracji, przyjął Putina do pracy, i to blisko siebie, mimo iż wiedział, że jest on funkcjonariuszem KGB.

Dziennikarze i biografowie Putina powtarzają zgodnie historyjkę okoliczności przyjęcia, która raczej wygląda na anegdotkę: ponoć Sobczak i Putin mieli się spotkać na korytarzu Uniwersytetu i Sobczak zaprosił go do swojego gabinetu, gdzie zaproponował mu pracę u siebie⁷³. Amerykańska biografka Putina uważa, iż Sobczak dobrze się czuł w otoczeniu dawnych towarzyszy i wiedział, że tak czy inaczej przydzielony mu zostanie do „opieki” funkcjonariusz służb, więc „lepiej samemu sobie wybrać wtyczkę z KGB, niż czekać na człowieka, którego mu przydzielią”⁷⁴. Taka była droga, którą Putin dostał się do kręgu ludzi uważanych w ówczesnej Rosji za zwolenników demokracji. Tak byli postrzegani, ale w istocie sam Sobczak zanim jeszcze został merem pokazał się jako biznesmen, który tworzył przedsiębiorstwa akcyjne na warunkach korzystnych dla siebie i swoich ludzi.

Podział ról między Sobczakiem a Putinem nastąpił bezkolizyjnie i natychmiastowo: Sobczak lubił występować z pięknymi przemówieniami na zewnątrz, zaś funkcjonariusz KGB Putin pilnował wszystkiego wewnątrz, grzecznie zawsze nazywając Sobczaka „gospodarzem”⁷⁵, tak jak to dawniej nazywano Stalina. W czasie kampanii wyborczej w 2000 roku mogący być zagrożeniem politycznym Sobczak zmarł jednak w niewyjaśnionych okolicznościach⁷⁶. Nie jest to jedyny przypadek tajemniczej śmierci za prezydentury Putina.

⁷² Nazwa Leningrad została zmieniona na dawną nazwę Petersburg w dniu 6 września 1991 roku.

⁷³ M. Gessen, op. cit., s. 104–105; K. Kurczab-Redlich, op. cit., s. 134–135.

⁷⁴ M. Gessen, op. cit., s. 105.

⁷⁵ K. Kurczab-Redlich, op. cit., s. 139.

⁷⁶ Jego ciało znaleziono w pokoju hotelowym w Swietłogorsku. Oficjalna przyczyna zgonu to zawał serca. Wiele wskazuje jednak na to, że powodem była trucizna, którą zabójcy pozostawili na kloszu żyrandola. Zaczęła się uwalniać do powietrza, gdy Sobczak włączył światło w pokoju. G. Kuczyński, A. Kowalko, *Jedni byli wrogami Putina, drudzy za dużo wiedzieli. Wszyscy nie żyją*, <https://i.pl/jedni-byli-wrogami-putina-drudzy-za-duzo-wiedzieli-wszyscy-nie-zyja-lista/ar/c1-16404107> (dostęp: 1.10.2025).

Jak podają autorzy leksykonu *Rosja Putina*, Putin w 1995 roku został przewodniczącym regionalnego oddziału partii o nazwie *Nasz Dom – Rosja*⁷⁷. Na przełomie lat 1996–1997 przez kilka miesięcy był zastępcą kierownika, a następnie kierownikiem kancelarii Administracji Prezydenta Federacji Rosyjskiej (do lipca 1998 roku). Od 28 lipca 1998 roku został mianowany dyrektorem Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej⁷⁸.

W maju 1999 roku doszło do próby zastosowania procedury impeachmentu wobec prezydenta Jelcyna. Próba się nie powiodła, ale prestiż Jelcyna został poważnie nadszarpnięty, co jednak nie naruszyło autorytarnego modelu władzy prezydenckiej⁷⁹. U schyłku rządów schorowanego Jelcyna (9 sierpnia 1999 roku) Putin został mianowany najpierw pełniącym obowiązki premiera Federacji Rosyjskiej, a już w tydzień później (17 sierpnia 1999 roku) Putin, dyrektor Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB) i szef Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, został premierem Federacji. Wówczas to (wrzesień 1999) miały miejsce liczne wypadki terroryzmu (wysadzanie budynków z licznymi ofiarami), o co oskarżano Czeczenów.

Natychmiast wszczęta „operacja czeczeńska” była wykorzystana propagandowo przez Putina przed wyborami w grudniu 1999 roku. Dokładnie 31 grudnia 1999 roku prezydent Federacji Rosyjskiej Borys Jelcyn w telewizyjnym przemówieniu oświadczył, że podpisał dokument przekazujący Putinowi urząd prezydenta. Niektórzy obserwatorzy wydarzeń nazwali to bezkrwawą rewolucją albo legalnym zamachem stanu. Nikita Pietrow napisał, iż była to ucieczka od przekazania władzy za pośrednictwem wyborów⁸⁰. Wybory prezydenckie odbyły się w marcu 2000 roku i przyniosły miażdżące zwycięstwo Putinowi (ponad 20% więcej głosów niż drugi kandydat Giennadij Ziuganow) w sfałszowanych wyborach⁸¹.

⁷⁷ *Rosja Putina. Leksykon...*, s. 278.

⁷⁸ Ibidem, s. 278.

⁷⁹ A.R. Bartnicki, *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji 1991–2004*, Białystok 2007, s. 149–153.

⁸⁰ Cyt. za A.R. Bartnicki, *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji...*, s. 159; bliżej na ten temat zob. A.R. Bartnicki, *Borys Jelcyn. Studium politycznego upadku*, Białystok 2024, s. 530, *passim*.

⁸¹ Zob. A. Stelmach, *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003, s. 257; także K. Kurczab-Redlich, *op. cit.*, s. 389 i nast.

Tak Putin został po raz pierwszy prezydentem Rosji. Przysięgę prezydencką zdecydował, że złoży nie w Pałacu Zjazdów, gdzie przysięgali między innymi Gorbaczow i Jelcyn, ale tam, gdzie koronowano carów, według starannie opracowanego i przećwiczonego scenariusza. To za Putina przywrócono stary rosyjski mariaż państwa (aparatu bezpieczeństwa) z Cerkwią, co daje się zauważyć podczas obecnej wojny Rosji z Ukrainą.

Nowy prezydent niezwłocznie podjął kroki zmierzające do monopolizacji władzy, i były to kroki skuteczne. Jak piszą Christopher Andrew i Wasilij Mitrochin, „w latach 2000–2002 system polityczny Rosji uległ głębokim przeobrażeniom, polegającym na drastycznym umocnieniu władzy prezydenta”, przy czym prezydent Putin realizował politykę poszerzania swoich pełnomocnictw, poczynając od przejęcia całkowitej kontroli nad środkami masowego przekazu, jak wyjęte z klasycznego dzieła o istotnych cechach systemów totalitarnych⁸², oraz przywrócenia subordynacji elit⁸³. „FSB ponownie określiła swoją rolę jako instrumentu kontroli społecznej”⁸⁴.

Kadencja prezydenta wynosiła 4 lata. Ze względów konstytucyjnych więc w 2008 roku po raz trzeci Putin kandydować nie mógł⁸⁵ i zastąpił go Dmitrij Anatoljewicz Miedwiediew, będący do dziś w istocie jego marionetką. Ponadto prezydent Putin wzmocnił znaczenie prawne premiera tylko po to, aby sterować premierem i mieć kontrolę nad całym krajem. Z kolei Miedwiediew „wybrany” w 2008 roku nazajutrz po objęciu urzędu prezydenta powołał Putina na stanowisko premiera. Putin powrócił na urząd prezydenta po wyborach w (4 marca) 2012 roku. Miedwiediew zaproponował poprawkę do konstytucji wydłużającą kadencję prezydencką z czterech do sześciu lat. Putin został ponownie wybrany w wyborach w 2018 roku. Limit kadencji usunęły zmiany w konstytucji Rosji przeprowadzone latem 2020 roku z inicjatywy Putina. Wówczas przeforsowano przepis głoszący, że w przypadku osoby zajmującej stanowisko prezydenta w momencie przyjęcia poprawek jej kadencje zaczynają być liczone od nowa. Kolejny, piąty raz Putin został wybrany prezydentem w marcu 2024 roku, uzyskując ponad 88% głosów poparcia;

⁸² C.J. Friedrich, Z.K. Brzeziński, *Dyktatura totalitarna i autokracja*, wyd. 2 poprawione przez C.J. Friedricha (tłum. H. Jankowska), Warszawa 2021, s. 57 i nast.

⁸³ А. Зудин, *Режим Владимира Путина: контуры новой политической системы*, Москва 2002, s. 5.

⁸⁴ C. Andrew, W. Mitrochin, *Archiwum Mitrochina II: KGB i świat...*, s. 527.

⁸⁵ Zakazywał tego ówczesny art. 81 ust. 3 konstytucji.

żaden z kontrkandydatów nie przekroczył progu 5% poparcia⁸⁶. Oznacza to, że Putin będzie mógł rządzić co najmniej do 2036 roku⁸⁷, kiedy to ukończy 84 lata. Putin w wieku 70 (72?) rozpętał wojnę (światową?) i rok później uznany został przez Międzynarodowy Trybunał Karny za zbrodniarza wojennego.

Andrzej Chwalba, udzielając wywiadu dziennikarzowi Wojciechowi Harpule w 1922 roku, wyraził trafny pogląd, że „elity rosyjskie nie pogodziły się z tym, że istnieje fragment ruskiego świata poza Rosją”, ale nikt nie przypuszczał, że prezydent Rosji posunie się tak daleko jak Putin⁸⁸. Słynny amerykański dyplomata i sowietolog, znany między innymi z „długiego telegramu”, w którym sformułował i wyłożył Trumanowi doktrynę powstrzymywania ZSRR, napisał kiedyś, że „Rosjanom obca jest koncepcja trwale przyjaznych stosunków z innymi krajami”⁸⁹. Mark Brzezinski zaś, ambasador USA w Polsce, kończący swą misję w styczniu 2025 roku, na pytanie dziennikarza Onetu, czy Putin ma zamiar posunąć się dalej, odpowiedział: „Jak najbardziej. Na podstawie tego, co widziałem, byłbym szalony, gdybym tak nie uważał”⁹⁰.

Gdy piszę te słowa, właśnie minęło 20 lat od czasu gdy Bartłomiej Sienkiewicz opublikował w „Tygodniku Powszechnym” (7 listopada 2004 roku) artykuł zatytułowany *Imperium kontratakuję naprawdę. Na Kremlu odżywają najgorsze tradycje Rosji*. Niestety, słowa te okazały się prorocze.

Bibliografia

Albright Madeleine (współpraca Woodward Bill), *Faszyzm: ostrzeżenie* (tłum. Katarzyna Mironowicz), [Warszawa] 2018.

⁸⁶ Władimir Putin został po raz piąty prezydentem Rosji, <https://www.rp.pl/polityka/art40306531-wladimir-putin-zostal-po-raz-piaty-prezydentem-rosji-wideo> (dostęp: 1.01.2025).

⁸⁷ W Rosji rozpoczęły się wybory prezydenckie – bez limitów kadencji i bez alternatywy dla Putina, <https://www.pap.pl/aktualnosci/w-rosji-rozpozczely-sie-wybory-prezydenckie-bez-limitow-kadencji-i-bez-alternatywy-dla> (dostęp: 1.10.2025).

⁸⁸ Andrzej Chwalba, [w:] W. Harpula, *Czy diabeł mieszka na Kremlu? Źródła zła. Szatańskie plany*, Warszawa 2022, s. 172–173.

⁸⁹ Cytuję za: D. Boyd, *Ekspansja Kremla...*, s. 436.

⁹⁰ „Popelniliśmy poważny błąd”. Ambasador USA w Polsce: wezwałem Waszyngton, aby uważnie słuchał Polaków, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/popelnilismy-powazny-blad-ambasador-usa-w-polsce-ujawnia-kulisy-dzialan/ybysr32> (dostęp: 1.10.2025).

- Andrew Christopher, Gordijewski Oleg, *KGB*, tłum. Rafał Brzeski, Warszawa 1997.
- Andrew Christopher, Mitrochin Wasilij, *Archiwum Mitrochina II: KGB i świat* (tłum. Katarzyna Bażyńska-Chojnacka, Piotr Chojnacki), Warszawa 2006.
- Andrew Christopher, Mitrochin Wasilij, *Archiwum Mitrochina. KGB w Europie i na Zachodzie* (tłum. Magdalena Maria Brzeska, Rafał Brzeski), Warszawa 2001.
- Arendt Hannah, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 2 (tłum. Daniel Grinberg), Warszawa 2008.
- Arendt Hannah, *O rewolucji*, tłum. Mieczysław Godyń, Kraków 1991.
- Bartnicki Adam R., *Demokratycznie legitymizowany autorytaryzm w Rosji 1991–2004*, Białystok 2007.
- Bartnicki Adam R., *Borys Jelcyn. Studium politycznego upadku*, Białystok 2024.
- Beria Sergo, *Beria mój ojciec. W sercu stalinowskiej władzy*, przedmowa i przypisy Françoise Thom (tłum. Józef Waczków), Warszawa 2000.
- Bieleń Stanisław, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006.
- Bieliszczuk Bartosz, Bielizszuk Joanna, „Długi telegram” George’a Kennana, „Sprawy Międzynarodowe” 2020, t. 73, nr 2, s. 203–224.
- Bierdiajew Mikołaj, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, tłum. Henryk Paprocki, Kęty 2005.
- Birstein Vadim J., *Smiesz tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej* (tłum. Tomasz Fiedorek), Kraków 2013.
- Bolecki Włodzimierz, *Mój Bildungsroman*. (Rozmowa o Innym świecie). [wprowadzenie do]: Gustaw Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000, s. 5–32.
- Boyd Douglas, *Ekspansja Kremla. Historia podbijania świata* (tłum. Rafał Orleański), Warszawa [2022].
- Chojnicka Krystyna, *Cerkiew i car. Prawosławie rosyjskie w reformach Piotra Wielkiego*, Kraków 2011.
- Chojnicka Krystyna, *Cerkiew prawosławna w reformach Piotra Wielkiego*, <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/2c536385-12b6-4c74-8df5-905036885859/content> (dostęp: 1.10.2025).
- Conquest Robert, *Lenin. Prawda o wodzu rewolucji* (tłum. Aleksandra Bukowska), Warszawa–Chicago 1972.
- Conquest Robert, *Uwagi o spustoszonego stuleciu* (tłum. Tomasz Bieroń), Poznań 2002.
- Conquest Robert, *Wielki terror* (tłum. Władysław Jeżewski), Warszawa 1997.
- Faligot Roger, Kauffer Remi, t. 1: *Historia wywiadu światowego* (tłum. Maria Matuszyn-Stefańska), wstęp M. Zgórniak, t. 2: *Asy wywiadu od zimnej wojny do dziś* (tłum. Katarzyna Skawina), przedmowa Alexandre de Marenches, *Aneksy*, wszystko współoprawne, Warszawa 1998.
- Felsztynski Jurij, Popow Władimir, *Od Dzierżyńskiego do Putina. Służby specjalne Rosji w walce o dominację nad światem 1917–2036* (tłum. Romuald Boguszak), Poznań 2022.
- Friedrich Carl J., Brzeziński Zbigniew K., *Dyktatura totalitarna i autokracja*, wyd. 2 poprawione przez Carla J. Friedricha (tłum. Hanna Jankowska), Warszawa 2021.

- Gessen Masha, *Putin. Człowiek bez twarzy* (tłum. Julia Szajkowska, Magda Witkowska), Warszawa 2012.
- Grajewski Andrzej, *Tarcza i miecz. Rosyjskie służby specjalne 1991–1998*, Warszawa 1998.
- Harpula Wojciech, *Czy diabeł mieszka na Kremlu? Źródła zła. Szatańskie plany*, Warszawa 2022.
- Herling-Grudziński Gustaw w rozmowie z Włodzimierzem Boleckim: wprowadzenie [w:] Gustaw Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000.
- Herling-Grudziński Gustaw, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000.
- Istoriâ otečestvennogo gosudarstva i prava*, č. 2, red. O.I. Čistâkov, Moskva 2006. [*История отечественного государства и права*, ч. 2, ред. О.И. Чистяков, Москва 2006].
- Ilctoriâ zakonodatelstva SSSR i RSFSR po ugovnomu proceccu i organizaciji suda i prokuratury 1917–1954 gg. Sbornik dokumentov*, S.A. Golunskij (red.), Moskva 1955. [*История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры 1917–1954 гг. Сборник документов*, С.А. Голунский (ред.), Москва 1955].
- Kaczyńska Elżbieta, Drewniak Dariusz, *Ochrana. Carska policja polityczna*, Warszawa 1993.
- Knight Amy, *Beria – prawa ręka Stalina* (tłum. Michał Ronikier), Warszawa 1996.
- Kriwicki Walter, *Byłem agentem Stalina* [opracowanie na podstawie wydania Instytutu Literackiego w Paryżu 1964], przedmowa Piotr Zakrzewski, Warszawa 1998.
- Kriwicki Walter, *W tajnej służbie Stalina* (tłum. Zofia Kunert), konsultacje oraz opracowanie indeksu Paweł Wieczorkiewicz, Warszawa 2002.
- Kuczyński Grzegorz, Kowalko Agnieszka, *Jedni byli wrogami Putina, drudzy za dużo wiedzieli. Wszyscy nie żyją*, <https://i.pl/jedni-byli-wrogami-putina-drudzy-za-duzo-wiedzieli-wszyscy-nie-zyja-lista/ar/c1-16404107> (dostęp: 1.10.2025).
- Kurczab-Redlich Krystyna, *Wowa, Wołodia, Władimir. Tajemnice Rosji Putina*, wyd. 2, Warszawa [2022].
- Laskowska Katarzyna, *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016.
- Laskowska Katarzyna, *Z badań nad przestępczością w Związku Radzieckim*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, t. 2, red. Marian Mikołajczyk i inni, Białystok–Katowice 2010, s. 51–60.
- Lenin Włodzimierz, *O zadaniach proletariatu w obecnej rewolucji*, [w:] Włodzimierz Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 2 [bez tłumacza], Warszawa 1951.
- Lenin Włodzimierz, *Państwo a rewolucja*, [w:] Włodzimierz Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 33, Warszawa 1987.
- Lenin Włodzimierz, *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu*, [w:] Włodzimierz Lenin, *Dzieła wybrane*, t. 1, [bez tłumacza], Warszawa 1949.
- Lewickij Borys, *Terror i rewolucja* (tłum. Alfred Palicki), Wrocław 1990.
- Lityński Adam, *Leninism – The Substance of Communist Totalitarianism*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2024, t. 23, z. 1, s. 225–250.

- Lityński Adam, *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922*, Sosnowiec 2018.
- Lityński Adam, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, wyd. 3, Warszawa 2017.
- Pietrow Nikita, *Stalinowski kat Polski. Iwan Sierow* (tłum. Justyna Prus-Wojciechowska, Katarzyna Syska), Warszawa 2013.
- Pipes Richard, *Rosja carów* (tłum. Władysław Jeżewski), Warszawa 2022.
- Pipes Richard, *Russia under the Old Regime*, London 1994.
- „Popelniliśmy poważny błąd”. Ambasador USA w Polsce: wezwałem Waszyngton, aby uważnie słuchał Polaków, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/popelnilismy-powazny-blad-ambasador-usa-w-polsce-ujawnia-kulisy-dzialan/ybysr32> (dostęp: 1.10.2025).
- Putin Władimir, hasło [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 22, Warszawa 2004, s. 567.
- Radziński Edward, *Aleksander II. Ostatni wielki car* (tłum. Eugenia Siemaszkiewicz, René Śliwowski), Warszawa 2005.
- Rayfield Donald, *Stalin i jego oprawcy* (tłum. Sławomir Kędzierski, Ewa Skórska), Warszawa 2009.
- Rosja Putina. Leksykon*, red. Albin Głowacki, Alicja Stępień-Kuczyńska, Łódź 2004.
- Serczyk Władysław Andrzej, *Poczet władców Rosji (Romanowowie)*, Londyn 1992.
- Smaga Józef, *Narodziny i upadek imperium ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992.
- Stelmach Andrzej, *Zmiana i stabilność w systemie politycznym współczesnej Rosji*, Poznań 2003.
- Sudopłatow Paweł, [współdział: Sudopłatow Anatolij, Schechter Jerrold L., Schechter Leon], *Wspomnienia niewygodnego świadka*, tłum. Jerzy Markowski, przedmowa Robert Conquest, wstęp i przypisy do wydania polskiego Stanisław Jaczyński i Marek Jasiak, Warszawa 1999.
- Szostkiewicz Adam, *Święta wiara świętej Rusi*, [w:] *Dzieje Rosjan*, red. Jerzy Baczyński i Leszek Będkowski, [Warszawa] 2014.
- Thom Françoise, *Beria. Oprawca bez skazy* (tłum. Krystyna Antkowiak), Warszawa 2016.
- W Rosji rozpoczęły się wybory prezydenckie – bez limitów kadencji i bez alternatywy dla Putina, <https://www.pap.pl/aktualnosci/w-rosji-rozpoczely-sie-wybory-prezydenckie-bez-limitow-kadencji-i-bez-alternatywy-dla> (dostęp: 1.10.2025).
- Ugolovnoe zakonodatelstvo SSSR i soûznyh respublik. Cbornik (Osnovnye zakonodatelnye akty)*, red. D.S. Karev, Moskva 1957. [Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты), ред. Д.С. Карев, Москва 1957].
- Ugolovnyj kodeks RSFSR. Oficialnyj tekst s izmeneniâmi na 1 ânvarâ 1952 g.*, Moskva 1952. [Уголовный кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на 1 января 1952 г., Москва 1952].
- Walicki Andrzej, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.

- Werth Nicolas, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim*, tłum. Andrzej Nieuważny, [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania Krystyna Kersten, Warszawa 1999.
- Whitewood Peter, *Czystka Stalina w Armii Czerwonej. Początki Wielkiego Terroru* (tłum. Michał Lipa), Gliwice [2019].
- Wieczorkiewicz Paweł, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Warszawa 2001.
- Władimir Putin został po raz piąty prezydentem Rosji, <https://www.rp.pl/polityka/art40306531-wladimir-putin-zostal-po-rasz-piasty-prezydentem-rosji-wideo> (dostęp: 1.01.2025).
- Wołkoganow Dmitrij, *Lenin*, tłum. Maciej Antosiewicz, Warszawa 1997.
- Wołkoganow Dmitrij, *Siedmiu wodzów* (tłum. Władysław Jeżewski), Warszawa 1999.
- Zudin Aleksej, *Reżim Władimira Putina: kontury nowoj polityčeskoj sistemy*, Moskwa 2002. [Зудин Алексей, *Режим Владимира Путина: контуры новой политической системы*, Москва 2002].

► STRESZCZENIE

Od Lenina do Putina. W kręgu tradycji rosyjskiego prawa

W pierwszych tygodniach od przejęcia władzy Lenin uruchomił policję polityczną. Jej szefem i twórcą był Feliks Dzierżyński, bolszewik polskiego pochodzenia. Charakterystyczną cechą całego systemu władzy były rządy terroru. Terror był realizowany przez policję polityczną. Nazwa policji politycznej zmieniała się w czasie, ale jej istota była zawsze taka sama, aż do dziś.

Stalinizm był kontynuacją leninizmu. Pod rządami Stalina policja polityczna odgrywała najważniejszą rolę w państwie. Z tego powodu w artykule poświęcono zdecydowanie najwięcej miejsca policji politycznej i jej przywódcom, takim jak Dzierżyński, Jeżow, Beria, a teraz Putin.

Artykuł pokazuje drogę, jaką drogę w kierunku władzy obrał Władimir Putin, wysoki oficer policji politycznej. Pokazuje, w jaki sposób był on w stanie przekształcić władzę prezydenta Federacji Rosyjskiej we władzę absolutną i jak dąży do reaktywacji imperium sowieckiego.

Madeleine Albright napisała o Rosji Putina, że „setki lat autorytarnych rządów pozostawiły na niej trwały ślad”. To bardzo trafne słowa. W ten sposób carowie rządzili do 1917 roku, w ten sposób Rosja jest rządzona do dziś, bez względu na to, jak nazywają się funkcje sprawowane przez jej przywódców: car, sekretarz generalny partii komunistycznej

czy prezydent. Inną cechą tych autorytarnych rządów przez wieki była imperialna tendencja do rozszerzania terytorium Rosji kosztem sąsiednich narodów. Tak było między innymi w XVIII wieku, po 1917 roku, po 1945 roku, tak jest dzisiaj z inwazją Putina na niepodległą Ukrainę.

► SUMMARY

From Lenin to Putin. From the Circle of the Russian Legal Tradition

From the first weeks of his seizure of power, Lenin ordered the political police to be put into operation. Its head and creator was Feliks Dzerzhinsky, a Bolshevik of the Polish origin. A characteristic feature of the whole system of power was the rule of terror. Terror was implemented by the political police. The name of the political police changed over time, but its essence was always the same, right up to the present day.

Stalinism was a continuation of Leninism. Under Stalin, the political police played the most important role in the state. Thus, the article devotes by far the most space to the political police and to its leaders, such as Dzerzhinsky, Yezhov, Beria, now Putin.

The article shows the path that Vladimir Putin, a high political police officer, took to power. It shows how Putin was able to transform the power of the President of the Russian Federation into absolute power and how he is aiming to reactivate the Soviet empire.

Madeleine Albright wrote of Putin's Russia that "hundreds of years of authoritarian rule have left a lasting mark". These are very apt words. This is how the tsars ruled until 1917; this is how Russia has been ruled after that date until today, no matter what name its leaders take: tsar, communist party general secretary or president. Another feature of these authoritarian governments for centuries has been the imperial tendency to expand the Russian territory at the expense of the neighbouring peoples. This was the case in the 18th century, among others; it was the case after 1917; it was the case after 1945; it is the case today with Putin's invasion on the independent Ukraine.